

Оксана Юркова (Київ)

**«УКРАЇНА» НА ІСТОРИЧНОМУ ФРОНТІ:
ВІД НАУКОВОГО ЧАСОПISУ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ДО ЖУРНАЛУ ЦИКЛУ НАУК ІСТОРИЧНИХ**

Історична періодика в УСРР початку 1930-х років заслуговує на більшу увагу дослідників, ніж ми спостерігаємо досі. Адже попри дещо спрощене уявлення сучасників про журнали тих років як про «надміру заідеологізовані» та такі, що «втратили свою наукову вартість», а, отже, не варті аналізу, вони (а монографічні видання тоді практично не друкувались) містять надзвичайно цінний матеріал для розуміння одного з найбільш болісних етапів трагічного процесу радянської української історичної науки, що можна коротко охарактеризувати як «примусове методологічне переозброєння». Яскравим прикладом «засвоєння» українськими істориками «марксо-ленінової методи діалектичного матеріалізму» є два надруковані та кілька запроєктованих випусків вдруге відновленого журналу «Україна» за 1932–1933 рр.

Вперше часопис «Україна»¹, що виходив у 1907, 1914, 1917–1918 рр. під егідою Українського наукового товариства, був поновлений акад. М.Грушевським щойно після його повернення з еміграції у 1924 р. як «науковий журнал українознавства» – орган Історичної секції ВУАН. Відкриваючи перше число часопису, що вже своєю появою давав «імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства», М.Грушевський як редактор чітко визначив його структуру. Відділ (розділ) «Розвідки і замітки» передбачав публікацію досліджень з соціальної, культурної і політичної історії, археології, мистецтва, мови, літератури, етнографії і краєзнавства України. Другий відділ призначався для матеріалів з літературного і громадського життя України XIX – початку XX століття, «всього того матеріалу, який ілюструє... ті соціальні, політичні й культурні умови останнього передреволюційного століття, що з історичною неминучістю сю революцію підготовляли»². Одночасно історик робив застереження, що до сфери інтересів «України» не входить історія комуністичної партії та революції, а також статті з «сучасного громадського життя» – цієї настанови часопис дотримувався до кінця 1930 року. Наступні відділи – критики, бібліографії, наукової хроніки, некрології – мали доповнити, за словами М.Грушевського, «орган наукового єднання і планового дослідження минулого й сучасного України»³.

Завдяки невтомній праці М.Грушевського (а також його вмінню влаштувати фінансові справи) вже у 1924 р. вийшло 3 випуски (4 книги) «України», а з 1925 р. журнал став двомісячником. 1929 р. було опубліковано 7 книг часопису, у 1930 р. планували оприлюднити 8 книг, а згодом перетворити журнал на щомісячник⁴. Серед знакових рис часопису варто відзначити високий науковий рівень опублікованих статей та матеріалів,

простоту та доступність викладу, досить високий наклад (від 1 700 до 5 000 примірників в різні роки, в середньому – 2 000 примірників). Безперечно, як й інші видання Історичних установ М.Грушевського, часопис виконував наукову, просвітницьку⁵ та науково-популяризаторську⁶ функції, а також подвійну функцію зв'язку з європейськими науковими установами та дослідниками (аналізував і викладав нові методи і відкриття та, з другого боку, містив праці європейських вчених)⁷.

Втім, розпочатий комуністичною партією у 1929 р. наступ на українську історичну науку в цілому та Історичні установи М.Грушевського зокрема призвів до того, що часопис припинив своє існування. У 1930 р. замість запланованих 8 номерів світ побачили лише 5 (за січень–лютий, березень–квітень, травень–червень, липень–серпень і вересень). 6 книга (жовтень) за 1930 р. була надрукована, але невдовзі розсипана⁸, 7 книга (листопад) набрана, але також розсипана, 8 книга (грудень), практично готова до набору⁹, так і не була підписана до друку. Загалом у 1924–1930 рр. за редакцією акад. М.Грушевського вийшло 36 книг «України», що поряд з «Киевской Стариной» та «Літературно-Науковим Вісником», без сумніву, була «одним з найцінніших журналів українознавства», солідним джерелом «до вивчення українознавчих дисциплін, особливо національно-культурних процесів 19 в.»¹⁰.

Зважаючи на надзвичайну цінність інформації¹¹ про зміст останніх ненадрукованих книг цього знакового для української історіографії журналу, наведемо перелік статей, які планувалось оприлюднити в «Україні»¹².

Так, знищена **книга 6 за 1930 р.** мала містити звичні для часопису відділи. У першому – *«Розвідки, замітки й матеріали»* були представлені статті *О.Савича* «З історії шкільної освіти на Україні в XVII–XVIII вв.», *К.Гуслистого* «Пікінерні заворушення 1767 р. і бунт 1769–70 рр.»¹³, *В.Гериновича* «Дунаєвецька текстильна фабрика», *Н.Бракер* «Декабрист Олександр Семенович Пестов».

Відділ *«Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст.»* мав складатися з публікацій *Д.Граховецького* «До історії Архіву П.О.Румянцева», *Л.Перетца* «З листування П.П.Чубинського», *О.Скатинського* «З видавничих плянів кінця XIX ст.», *Б.Варнеке* «Лист у полон. З часів імперіалістичної війни».

У *«Бібліографічному огляді»* планувалось подати нарис «Українська історична література за роки 1928 і 1929», підготовлений *Т.Гавриленком*, *С.Глушком* та *В.Юркевичем*,

а у відділі *«Критика, звідомлення, обговорення»* – рецензії *Д.Абрамовича* на розвідку *О.Соболевського* про «Записки Ибн Фадлана»¹⁴, *В.Новицького* на статті *В.Ляскоронського* «Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI ст.»¹⁵ та *О.Андріяшева* «Літописне Болохово і болоховські князі»¹⁶,

Т.Гавриленка на допис Н.Полонської-Василенко «Південна Україна 1787 р.»¹⁷,
І.Соколова на першу частину великої монографії В.Бузескула «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в.» (М., 1929),
А.Єршова – на три томи «Українського Археографічного Збірника» за 1926–1930 рр.¹⁸.

Зміст **7-ої книги** «України» за **1930 р.** був чітко визначений М.Грушевським вже 8 грудня 1930 р.¹⁹. У відділі «Розвідки і замітки» мали побачити світ статті *В.Перетца* «З нотаток до історії українського віршописання XVI–XVII ст.», *Ф.Левицького* «Роман Ф.Ліста», *М.Зерова* «Харківська школа романтиків», *М.Бречкевича* «Історична наука та її викладання в німецьких країнах».

Відділ «Матеріали...» містив дослідження *Н.Бухбіндера* «З листування А.Метлинського і М.Максимовича до Інокентія», *О.Скатинського* «З видавничих плянів в кінці XIX ст.», *Л.Перетца* «З листів Мордовця», *Ю.Виноградського* «Згадки про деяких сосницьких кобзарів і лірників», спогади *Б.Варнеке* «Мої зустрічі з Горленком», публікацію *О.Тулуба* «Невідомий автограф В.Самійленка» та ювілейні вітання з нагоди «40 літ культурної роботи Ю.Сіцинського».

Відділ «Бібліографічний огляд» складався з статей *Є.Тимченка* «Українське язикознавство в 1929», *Ф.Савченка* «Етнографія і фольклор», *К.Копержинського* «Українське літературознавство, історія театру і критики».

Значним за обсягом був і відділ «Критика, звідомлення, обговорення», де мали бути надруковані рецензії

І.Самойловського на видання Інституту білоруської культури,
В.Новицького (не визначена),
Д.Абрамовича на роботи В.Істріна «Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе»²⁰,
О.Соболевського «К Слово о полку Игореве»²¹,
В.Перетца на книгу Я.Гординського «Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові»²²,
В.Герасименка на чотиритомне зібрання творів Марка Вовчка²³,
Є.Тимченка на працю В.Сімовича «Українські йменники чоловічого роду на –о в історичному розвитку й освітленні»²⁴,
М.Грушевського на видання, що зазначені як «International Bibliography of Historical...»²⁵ та «Aus der Historischen...», а також
В.Герасименка на збірник на честь 150-річчя з дня народження Г.Квітки-Основ'яненка²⁶.

В останньому відділі «Хроніка» мова мала йти про Науково-дослідну кафедру історії України та про промоційні захисти, що відбулись на кафедрі у

вересні 1930 р., «Словник Шевченкової мови» (допис *О.Синявського*), далі – «Про події» та відділ «Некрологія»²⁷.

Наведений зміст ненадрукованих номерів часопису засвідчує, що М.Грушевський як редактор не збирався «в угоду моменту» вносити зміни ані в структуру, ані в проблематику «України». Автори, роботи яких М.Грушевський мав намір надрукувати, були добре відомі своїми статтями та рецензійними студіями у попередніх книгах журналу та в інших виданнях Історично-філологічного відділу ВУАН. Та й в «Україні» не один раз друкувались рецензії на праці *О.Андріяшева*, *Я.Гординського*, *В.Сімовича*, *О.Соболевського* та ін. Варто звернути увагу й на те, що рецензії подавались на щойно надруковані праці (до того ж як в межах СРСР, так і за кордоном).

3 січня 1931 р. *С.Шамрай* звернувся з листом до неодмінного секретаря ВУАН з проектом-змістом 7-ї книги часопису за 1930 р., а вже 8 січня вчений секретар Соціально-економічного відділу ВУАН *О.Камишан* дав дозвіл на її набір²⁸. Втім, як вже зазначалося, книга світу не побачила. На жаль, плану-проспекту чергової 8-ї книги «України» поки що віднайти не вдалося.

За непрямыми даними можна припустити, що М.Грушевський мав план змісту і наступних книг «України». Зокрема, дослідниця літературознавчої спадщини М.Грушевського *Г.Бурлака* нещодавно віднайшла передмову М.Грушевського до запланованого числа «України» з нагоди 70-річчя смерті *Тараса Шевченка*, що мав бути надрукований у 1931 р. Прикро, але зміст цієї книги поки що теж не відомий.

1 березня 1931 р. відбулось останнє засідання редакції часопису (*Ф.Савченко*, *К.Копержинський*, *С.Глушко*, *С.Шамрай* та *В.Юркевич*) під головуванням М.Грушевського. Це того дня *С.Шамрай* проінформував, що 5-та книга «України» розіслана, 6-ту книгу почали друкувати, 7-му книгу набрано, а 8-му книгу майже закінчено для підпису. Було затверджено протокол попереднього засідання редакції від 6 січня 1931 р., *С.Шамрая* обрано на члена редколегії та доручено йому та *С.Глушку* вести «ближчий догляд за виданням» (йшлося про попереднє читання рукописів та технічно-організаційні справи), визначені грошові винагороди за роботу в редакції та оплачені видатки *С.Глушка* на чергову поїздку до Харкова, де той вів переговори щодо видання журналу²⁹.

Певне запізнення із виданням номерів часопису не залежало, як можна припустити, від фінансування. Так, за актом ревізійної комісії редакції «України», що складалась з *П.Глядківського* та *В.Юркевича*, з 16 травня по 31 грудня 1930 р. прибутки редакції склали 14 700 рублів (в тому числі від Історичної секції ВУАН було одержано 4 818 руб., від Державного видавництва України – 7 380 руб.), а видатки – 12 616 руб. (в т. ч. авторський гонорар склав 5 912 руб., організаційно-редакційні видатки – 4 836 руб.)³⁰. А в наступному акті ревізійної комісії за 1 січня – 30 травня 1931 р. йшлося про 12 870 руб. прибутку та 8 375 руб. видатків³¹. До речі, певні суми в касі редакції залишались і в 1932 р. Зокрема, скарбнику редакції та упоряднику архіву

«України» І.Щітківському (саме завдяки проведеній ним у 1932 р. роботі зберігся архів журналу у більш-менш впорядкованому стані) за рішенням колегії редакції від 2 березня 1932 р. збільшили платню до 50 руб. на місяць (замість 40 руб.)³². А влітку 1932 р. під час чергової затримки платні у ВУАН було ухвалено рішення (у попередні роки за даних обставин так робив М.Грушевський) видати позички з «редакційних сум» О.Грушевському, С.Шамраю, С.Глушку (по 200 рублів) та 100 рублів – І.Щітківському «з тим, щоб ці гроші було повернуто до каси Редакції найшвидше»³³.

Отже, на початку 1931 р. М.Грушевський і члени редколегії «України» ще мали надію на продовження виходу часопису, хоча зазіхання на журнал були виразні вже з другої половини 1930 р. Так, член президії Укрголовнауки К.Кушнірчук 28 листопада 1930 р. в листі до О.Оглоблина писав: «Від Грушевського одбираємо останню зброю “Україну” і на редактора запроєктовано тебе. На січень це має бути остаточно зреалізовано, ухвала є»³⁴. І справді: невдовзі завідуючий відділу культури й пропаганди ЦК КП(б)У А.Хвиля підготував для членів ЦК КП(б)У доповідну записку, де назвав «Україну» журналом української буржуазної інтелігенції та українського панства і дав негативну оцінку його діяльності³⁵. На підставі цієї записки 24 лютого 1931 р. була ухвалена постанова ЦК КП(б)У «В справі журналу “Україна”», де чітко вказувалось, що журнал ширить та систематично пропагує буржуазно-націоналістичні погляди, «одверто ігноруючи справи соціалістичного будівництва України». Тому Товариству істориків-марксистів пропонувалось «організувати низку наукових доповідей з критикою історичної продукції ВУАН, зокрема вмістити статті з критикою журналу “Україна” та «розгорнути критику буржуазно-націоналістичних робіт М.Грушевського»³⁶. Зазначимо, що про О.Оглоблина в постанові мова не йшла. Зрештою, доля журналу, здається, була вирішена вже самим фактом арешту М.Грушевського 23 березня 1931 р.

31 березня 1931 р. у черговому номері політико-економічного журналу, органу ЦК КП(б)У «Більшовик України» доповідна записка А.Хвилі була опублікована як стаття з промовистою назвою «Буржуазно-націоналістична трибуна (Про журнал “Україна”)». Автор передусім був роздратований самим фактом «мовчання» журналу з приводу процесу «Спілки визволення України», адже «перед самим процесом, під час процесу і після нього широкі кола радянської інтелігенції висловили свою думку, своє обурення проти СВУ, висловили свою повну відданість справі соціалістичного будівництва»³⁷, а на сторінках «України» з цього приводу не було вміщено жодного рядочка.

А.Хвиля звинуватив часопис у висвітленні низки важливих питань у антипролетарському, буржуазному дусі, зазначаючи, що журнал «говорить про роботу української буржуазної інтелігенції минулих часів» та «в значній мірі є сімейний архів оцієї української буржуазної інтелігенції та українського панства»³⁸. Це було проілюстровано на прикладі численного цитування статей М.Грушевського «Ганебній пам'яті» («Україна», 1926, кн.4), «Велике діло (До

двадцятиліття заснування Українського наукового товариства у Києві)» («Україна», 1929, січень–лютий), М.Грунського «Початкові сторінки слов'янського письменства» («Україна», 1930, січень–лютий), С.Якимовича «Етнографічні записи Якова Демченка 1857–1858 р.» («Україна», 1930, травень–червень), рецензії С.Гаєвського на видання Інституту Тараса Шевченка «Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія (1925–1928)» («Україна», 1930, січень–лютий) та ін. Автора обурювало, зокрема, попередження М.Грушевського щодо небезпеки повернення України до того стану, в якому вона перебувала за умов, що склалися після Емського указу 1876 р. Він вбачав у статтях історика апеляцію до збройної боротьби українського націоналізму проти пролетарської революції, адже «робітництво, комуністична партія, диктатура пролетаріату ніякою мірою не є для нього гарантія розв'язання національного питання»³⁹. А згадування в часопису громадської праці М.Драгоманова, розгляд наукових робіт проф. І.Огієнка, публікація етнографічних записів Я.Демченка тощо взагалі викликали відверте роздратування А.Хвилі, який вважав «попа Огієнка», «махрового монархіста», «монархіста-чорносотенця» Демченка та їх роботи такими, що «з боку наукового не мають ніякого значення».

Також А.Хвиля небезпідставно звернув увагу на вживану у часопису термінологію, вбачаючи у ній одверту «пропаганду буржуазно-націоналістичного світогляду» та велику загрозу «пролетарській справі». Так, він відмітив, що в журналі замість рідковживаних слів «робітники та селяни», «селянська біднота» використовуються означення «український нарід», «широкий український загал»; замість «радянської України» мова йде про «Велику Україну», «Нову Україну»; а «коли потрібно говорити про пролетарську революцію... ми знаходимо там терміни “Велика Революція”, з великої літери»⁴⁰. Терміни «українство» та «українознавство» взагалі викликали у партійного діяча відразу та вживались винятково у лапках або у словосполученні із словом «буржуазний».

Зрозуміло, що така стаття була інспірована. «Історичний фронт» закономірно розширювався: після проведення «твердої і рішучої боротьби» *всередині* «марксистського історичного фронту» (розправа з М.Яворським, М.Слабченком та Й.Гермайзе) «під обстріл» попадали і всі ті, хто до цього «марксистського фронту» не належав – в першу чергу акад. М.Грушевський, його співробітники та його видання.

На проведеному 24 травня 1931 р. засіданні «бригади по обслідуванню установ академіка М.Грушевського», стенограма якого збереглася, С.Шамрай як член редколегії змушений був відповісти на пряме питання А.Хвилі «Що може сказати редакція журналу “Україна” на це?» і виступити із «самокритикою» та «критикою» часопису, згадуючи про всі закиди, зроблені Хвилею.

Він відверто пояснив, що, власне, змусило його вдатися до такої критики: «Клясова боротьба на історичному фронті і зв'язані з нею дискусії переважно

протягом 1930 р.⁴¹ примусили нас, співробітників Катедри, що працювали й в журналі, піддати суворій критиці та аналізі напрям журналу...»⁴². Згадавши, що ще на початку 1928 р. В.Десняк опублікував рецензію в журналі «Критика», де зазначив, що з «Україною» «справа стоїть не гаразд»⁴³, а у 1929–1930 рр. «увага ще загострилася і поставила серед співробітників проблему зміни характеру “України”», С.Шамрай чітко висловився, що ця зміна «фактично так й не пройшла до самого кінця існування журналу»⁴⁴ (курсив наш. – Авт. Отже, С.Шамрай усвідомлював, що більше часопис не виходитиме?⁴⁵). Наслідуючи А.Хвилю, Сергій Вікторович відзначив, що журнал «був чужий пролетарській культурі і велетенським завданням соціалістичного будівництва»⁴⁶, а «його робота була водою на млин буржуазної науки, науки ворогів нашого Радянського Союзу, нашої радянської дійсності»⁴⁷.

У той час «на історичному фронті» стояли питання так званого «методологічного переозброєння», тож саме цьому С.Шамрай приділив найбільше уваги: «Незагострення уваги на питаннях методологічних та питаннях класової боротьби на історичному фронті, як рівночасно і незастосування з нашого боку діалектичного методу, все це відвертало нашу увагу від аналізу статей, що друкувалися в журналі, затьмарювали від нас його класову суть. Таке некритичне ставлення з нашого боку, як я тепер усвідомив, було навіть злочинне...» (курсив наш. – Авт.)⁴⁸. Тут справді, як зазначає відомий грушевськознавець С.Панькова, «важко знайти межу між щирістю сказано та вимушеними словами самовикриття і критики авторитетного часопису. Атмосфера породжувала штампи, за якими годі шукати об’єктивності»⁴⁹.

Але разом з тим кожне вимовлене під час того засідання слово заслуговує на уважний аналіз. Оце горезвісне звертання уваги на «якість продукції з методологічного погляду» з вуст істориків, які ще вчора думали і писали без використання словосполучень на кшталт «класова боротьба», «класова суть» та численних слів з префіксом не- (незагострення, незастосування, некритичний, неактуальний тощо) по суті засвідчило переламний момент у процесі примусового переходу до «марксівської методології» в тогочасному розумінні. Це, по-перше, виявилось у застосуванні формаційної теорії (або, принаймні, у посиланнях на її постулати). По-друге, всі явища почали розглядатися під «класовим» кутом зору: акцент ставився на визначенні «буржуазний» (в розумінні «поганий»), або «пролетарський» (тобто «добрий»). По-третє, всяка інша методологія, крім «марксівської», проголошувалась «ідеалістичною», «неправильною», «хибною», «шкідливою з точки зору соціалістичного будівництва» і підлягала нещадному осуду. Намагання застосувати зазначені «марксо-ленінські установки» і продемонстрував С.Шамрай у своєму виступі, засуджуючи «буржуазно-націоналістичні оцінки», що подавалися у часопису.

По суті, цей виступ С.Шамрая став повторенням (подекуди навіть дослівним) основних положень-нападок, що прозвучали у статті А.Хвилі. Як і А.Хвиля, С.Шамрай наголосив, що в журналі історії Жовтневої революції

фактично не висвітлювалося, що стаття М.Грушевського про Емський акт («Ганебній пам'яті») цілковито була пов'язана з національною політикою партії у зв'язку з деякими неправильними виступами на тодішній сесії ВУЦВК, що в статті М.Грушевського пропагуються релігійні ідеї, що в журналі зустрічається також і «теорія месіянства ролі буржуазної української інтелігенції», що В.Антонович, М.Драгоманов, П.Куліш, О.Лазаревський були буржуазними вченими, але класовий аналіз їх не проводився тощо. Засудивши свою участь у журналі як таку, що «гальмує розвиток соціалістичного будівництва як на культурному, так і на інших фронтах», С.Шамрай відзначив, що він зрозумів це тільки завдяки методологічному переозброєнню, *«на шлях якого ми стали від спочатку цього року»*⁵⁰ (курсив наш. – Авт.), тобто він визначив час початку тотальної радянзації української історичної науки.

Однак визнання своїх хиб і помилок та заяви про переозброєння, озвучені С.Шамраєм та іншими співробітниками Історичного циклу ВУАН та журналу «Україна», часопису Історичної секції ВУАН не врятували.

Втім, через рік «Україна» була відновлена, але вже під фірмою «Соціально-економічного відділу ВУАН» як «журнал циклу наук історичних» та за редакцією редколегії на чолі з відповідальним секретарем Історичного циклу П.Шураном. Надзвичайно відверто про це писав наприкінці 1933 р. один з тодішніх керівників Історичного циклу (ймовірно, І.Кравченко) у звіті «Клясова боротьба на історичному фронті, боротьба з нацдемівщиною і елементи шкідництва»: «Рішуча боротьба з ворогом п[р]оведена була в зв'язку з розгромом і з розкриттям СВУ в Академії наук, зокрема на історичний фронт були кинуті витримані більшовицькі історичні сили (Кокошко, Загрецький, Грищенко, Камінський). За допомогою цих товаришів і за керівництвом партії від Грушевського було відібрано журнал «Україну», закрито історичну секцію, цей осередок воєвоєничого націоналізму» (курсив наш. – Авт.)⁵¹.

Вдруге відновлена «Україна» мала начебто всі атрибути попереднього часопису – назва і зміст журналу подавались українською та французькою мовами, збережено було шрифт та оформлення видання, журнал мав досить пристойний тираж – 1 000 примірників. Але разом з тим на титульному аркуші першої книги «України» (№ 1–2 за січень – червень 1932 р.) стояло «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» (це, вірогідно, було скопійовано з титулу органу Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У «Літопис революції»), а номер відкривався програмною статтею «Від редакції». Заявляючи про те, що журнал міститиме «розвідки і наукові статті з історії України та народів СРСР, історії Заходу та Сходу, з етнографії, етнології, археології, археографії тощо», редакція водночас зазначала, що «наше перше і основне завдання полягає в тому, щоб... відбивати роботу що її переводить II відділ на користь соціалістичному будівництву, відбивати ті процеси переозброєння в напрямі до марксо-ленінської науки, що відбувається тепер на терені ВУАН серед широких кіл радянських істориків на Україні» (курсив наш. – Авт.)⁵². Для розу-

міння горезвісного «методологічного переозброєння» початку 1930-х рр. подамо короткий аналіз надрукованих в новій «Україні» статей та матеріалів, зосереджуючи увагу і на характерній для початку 1930-х років термінології.

Наслідуючи інші тогочасні суспільно-політичні та історичні видання, часопис передрукував статтю Й.Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» (відому ще як «Лист до редакції журналу “Пролетарская революция”»), де було вжито оте вікопомне методологічне словосполучення «аксіоми більшовизму», що утверджувало існування певних історичних фактів (та їх потрактування), які не могли бути заперечені та не вимагали додаткових доказів. Більше того, Сталін продемонстрував нові підходи до полеміки та аргументації, застосовуючи такі прийоми, як принизливі звинувачення, метод «наклеювання ярликів» та прямі погрози⁵³. Все це було добре засвоєно і продемонстровано у новій «Україні».

Після статті Й.Сталіна було вміщено роботу вченого секретаря Соціально-економічного відділу ВУАН О.Камишана «Жорес як історик якобінської диктатури», що була передмовою до першого українського перекладу праці Ж.Жореса «Конвент»⁵⁴. Коротко проаналізувавши історичні та філософські праці Ж.Жореса та переповівши основні тези з роботи «Конвент», О.Камишан відзначив як позитив увагу Ж.Жореса до економічної історії Франції часів Великої французької революції, що дало змогу показати різні економічні прояви життя робітників, дрібної буржуазії та робітничий рух, а також подати характеристику соціальних теорій, які народжувалися за часів Конвенту. Разом з тим О.Камишан підкреслив, що це праця не «історика-марксиста», бо Ж.Жорес розглядав історію французької революції «не з класового погляду» і не через призму «класової боротьби», а, отже, «виявив себе таким самим опортуністом, яким був він у політичному житті»⁵⁵. По правді кажучи, ця робота О.Камишана написана досить «м'яко», у стилі 1920-х років, коли «історики-марксистки» звертали передусім увагу на висвітлення історії «класової боротьби», до того ж єдиним вживаним лайливим словом є «опортуніст» – здається, що стаття була написана до появи вищезгаданого листа Й.Сталіна.

Дещо несподівано із працею «Буржуазні концепції і марксо-ленінове розуміння так званих середніх віків (Маркс – Енгельс – Ленін про фєвдальну суспільно-економічну формацію)» (завершена 19 лютого 1932 р.) виступив професор Київського інституту професійної освіти Л.Беркут. 52-річний вчений, відомий медієвіст та джерелознавець, зваживши на те, що «тепер твориться на ідеологічному фронті», вирішив почати з «власних методологічних хиб та дефектів» та переглянути свої основні погляди й «якнайближче вивчити й опанувати Марксо-Ленінову методу діалектичного матеріалізму». Не бажаючи наражатись на зайву критику, Л.Беркут «перестрашувався», зауваживши, що ще не досить наблизився до задовільного засвоєння отієї методи, тож йому потрібна «широка товариська допомога», адже він бажає «працювати по-новому в нових

обставинах». Більше того, він навіть навів цитату з Ф.Енгельса «Вчитися на власних помилках – от найкращий шлях до теоретичної ясности розуміння»⁵⁶.

Стаття Л.Беркута, що невдовзі мала стати окремою частиною його монографії (наскільки нам відомо, надрукована не була), неоднозначна. З одного боку, це, без сумніву, кон'юнктурна робота, написана практично вже по завершенні дискусії по книзі С.Дубровського «К вопросу о сущности “азиатского способа производства”, феодализма, крепостничества и торгового капитала», що мала місце у 1929–1931 рр.⁵⁷, коли історики СРСР дискутували навколо «марксо-ленінської концепції» суспільно-економічних формацій. Відповідно до нових канонів історіописання, добре засвоєних Л.Беркутом, робота повна цитат та посилань на численні праці К.Маркса, Ф.Енгельса та В.Леніна, а також неодноразових вихвалень на адресу марксизму, який «у своїй науці про соціально-економічні формації вперше й блискуче знайшов той об'єктивний критерій, що за допомогою його ми набуваємо яскравої можливості з усього історичного процесу виділяти окремі історичні періоди»⁵⁸. «Збагатився» Л.Беркут і «марксистською» лексикою, визначаючи всіх без винятку зарубіжних вчених як «буржуазних». Однак, з другого боку, варто відзначити, що проблема, піднята вченим, до нього не розроблялася. Дослідник наважився не лише показати, як він зрозумів «марксо-ленінове розуміння» формаційної теорії, але й, розглянувши всі складові феодальної формації на прикладі західноєвропейських країн, зробив висновок, що «доба так званих середніх віків на європейському Заході... являє собою окрему суспільно-економічну формацію»⁵⁹ та датував її V–XV ст., визначивши етап зародження, сталого розвитку та занепаду. Цитати, наведені в роботі, були відібрані фахово, та й вся стаття не позбавлена певного шарму академізму, характерному для праць вчених, що здобули класичну історичну освіту ще до революції.

Не можна в даному контексті не згадати, що у надрукованих у 1928 р. «Етюдах з джерелознавства середньої історії» жодного посилання на «класиків» немає, а методологічні засади чітко накреслені вченим у передмові: «... поперше, поступ історичної думки на романо-германському Заході розглядаю я залежно од даного соціально-політичного ладу й тих, що звідси випливають, переживаннів тодішнього суспільства, і, по-друге, самий матеріал беру я не аби-який, а добираю той, котрий добре характеризує, як зростала в техніці праці людська особа, що заходила була описувати історичні події і на базі різноманітних зовнішніх умов свої безпосередні письменницькі інтереси, як до епохи, змінювала»⁶⁰. Справді, у 1932 р. текст писала вже зовсім інша людина!

Продовжувала тему дискусії про суспільно-економічні формації стаття наукового співробітника щойно створеного Інституту історії матеріальної культури ВУАН В.Петрова «Проти ревізії вчення Карла Маркса про родові суспільства», що фактично була гострою критикою роботи О.Шмідта та В.Равдонікаса «О развитии взглядов Маркса на первобытное общество», виданої Державною академією історії матеріальної культури (ГАИМК) у

1931 р. Детально проаналізувавши цю працю, В.Петров наголосив, що О.Шмідт розглянув родове суспільство не як «момент у діалектичному розвитку суспільних форм, а як щось цілком ізольоване й відокремлене». Також В.Петров звинуватив О.Шмідта у механічному підборі цитат з Маркса, їх формальному аналізу та у трактовці Маркса «без жадної уваги на Леніна»⁶¹. Незадоволений був автор і супровідною статтею В.Равдонікаса, який, давши «в основному правдиву критику поглядів О.В.Шмідта, в питанні про стосунок між родовим суспільством і азіатським способом виробництва не тільки не робить жадної поправки, а сам припускається помилки»⁶². Таким чином, зазначена робота була визнана В.Петровим «антимарксистською», «антидіалектичною», «антиленінською» та «ревізіоністською».

Нагадаємо, що самого В.Петрова у серпні 1930 р. під час чистки апарату ВУАН було знято з посади керівничого Етнографічної комісії за «допущення політичних вивихів та перекручень», однак, зважаючи на визнання ним своїх «помилочек» та громадську активність, В.Петрова залишили на посаді наукового співробітника комісії⁶³. Зрозуміти ж висловлені ним звинувачення (і, власне, мотиви написання цієї статті) неможливо без загального контексту появи згаданої праці О.Шмідта та В.Равдонікаса. Адже, як зазначає дослідник історії археологічної думки в Росії О.Формозов, блискучий випускник Петроградського університету, у 1920-х рр. – науковий співробітник Музею антропології та етнографії АН СРСР Олексій Шмідт (1894–1935) у 1929 р. під час чистки був звільнений з посади. Згодом «Шмідта взяли в ГАИМК при умови “полной перестройки своего научного мировоззрения”. В качестве испытательной темы он написал статью “О развитии взглядов Карла Маркса на первобытное общество”. Идеолог ГАИМК В.И.Равдоникас, уже в 1929 г. издававшийся над статьей Шмидта “Туйский всадник” (в известном докладе “За марксистскую историю материальной культуры”...), не был удовлетворен и этой перестройкой и всячески придирался к новому сочинению Шмидта. Последние статьи ученого написаны в том крайне социологизаторском духе, что был свойственен продукции ГАИМК 1931–1933 гг.»⁶⁴. Нині важко стверджувати, що В.Петров знав про перипетії появи праці лєнінградських вчених, проте можемо впевнено казати, що своєю статтею він засвідчив намагання розв'язати надскладну «триєдину» задачу: виступив проти і соціологизаторства О.Шмідта, і проти помилок В.Равдонікаса, а також – що видається найголовнішим – продемонстрував свою «марксо-ленінську методологію» та добре знання спадщини К.Маркса.

Іншою формою, ніж студія В.Петрова, та великою кількістю образливих епітетів та означень-ярликів відзначалась вміщена в «Україні» стаття комуніста П.Кияниці «Національно-буржуазна легенда про декабристів», написана цілком в дусі «деяких питань історії більшовизму» Й.Сталіна. В роботі колишнього співробітника Кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН, а у 1932 р. – редактора харківської газети «За культурну революцію» стверджувалось, що на основі поданої В.Лєніним характеристики марксистська історична наука в особі

М.Покровського у 1920-х рр. утворила «чітку марксистську концепцію декабристського руху». Водночас він відзначив «організований ворожий виступ», власне «опір марксо-ленінській історичній науці», що вчинила група вітчизняних істориків. Об'єднавши у гурт так званої «внутрішньої еміграції» «сучасних епігонів войовничого націоналізму української буржуазії» М.Грушевського, С.Єфремова та О.Гермайзе, П.Кияниця звинуватив їх у створенні нової антимарксистської теорії, що, звісно, кваліфікувалась ним як шкідлива та реакційна.

Втім, «розгрому» цієї теорії передував зроблений П.Кияницею цікавий «теоретичний екскурс в минуле», або ж сучасною мовою – історіографічний аналіз дореволюційної літератури про декабристів. Виділивши як головніші «офіційну версію» Д.Блудова, М.Устрялова, М.Богдановича, М.Шильдера, М.Корфа, «революційну легенду» О.Герцена та Г.Плеханова, «ліберальну легенду» О.Піпіна, П.Мілюкова, О.Кізеветтера, «ідеалістичну версію» В.Семевського та показавши їх «класовий зміст», П.Кияниця наголосив, що українська буржуазна історіографія вигадала «ще реакційнішу легенду» і схарактеризував її як «національно-буржуазну»⁶⁵. Зосередившись на спеціальному номері «України» (1925, кн.6), присвяченому 100-літтю повстання декабристів, і, зокрема, на передовій М.Грушевського «1825–1925» та роботі Й.Гермайзе «Рух декабристів і українство», а також на статті С.Єфремова «Від легенди до історичної правди» із збірника «Декабристи на Україні» (1925), П.Кияниця виділив п'ять основних «ознак» цієї «легенди», що викликали у нього несприйняття з точки зору «марксо-ленінської науки». Це, по-перше, виявлена ним у згаданих роботах теорія про безкласовість декабристів, по-друге, «самобутність і навіть свідомий націоналізм декабристів, що працювали на Україні», по-третє, «відірваність декабристського руху на Україні від загальноросійського», по-четверте, «існування генетичного зв'язку між декабристським рухом на Україні і всім українським національно-буржуазним рухом», і, нарешті, «існування могутніх і просто таки вирішних впливів польських політичних настроїв на декабристський рух на Україні». Підсумувавши, П.Кияниця зробив висновок, що в цій теорії «закладено виразні паростки національ-фашизму» (в той час теорія про «сучасний український фашизм» нав'язливо пропагувалась в численних постановках ЦК КП(б)У). Проте він не зупинився на тавруванні «національно-буржуазної теорії», приділивши кілька сторінок ще й викриттю «нацдемівсько-куркульської теорійки М.Яворського», що ставила «декабризм під непосредній і вирішний вплив польського слов'янофільства»⁶⁶. Отже, фактично П.Кияниці вдалося виступити і проти М.Грушевського, і проти засуджених у справі СВУ С.Єфремова, Й.Гермайзе та М.Яворського, демонструючи отой «широкий наступ цілим фронтом проти всіх буржуазних і псевдомарксистських теорій та дослідів в українській історіографії»⁶⁷, до якої закликав ЦК КП(б)У.

Значно поміркованішим був виступ Л.Окиншевича із статтею «Національ-демократична концепція історії права України в працях акад. М.Грушевського»

(закінчена 5 січня 1932 р.), дарма що автор і зробив неодноразові посилання на «керівні вказівки вождя партії Сталіна» щодо нещадної боротьби із «контрабандою контрреволюційного троцькізму», а, отже, і з «націоналістичною контрабандою» у вигляді «національ-демократичних поглядів» М.Грушевського. Колишній аспірант Науково-дослідної кафедри історії України М.Грушевського, який у 1928 р. відбув промоційний захист в кафедрі, Л.Окиншевич не міг не визнати того величезного впливу, який справив М.Грушевський не лише на українську, але й на російську та польську історіографії, не міг він замовчати і тієї схеми українського історичного процесу, що її вибудував М.Грушевський, відзначаючи її позитивну (із зрозумілим застереженням – «на певному етапі») роль.

Примітно, що Л.Окиншевич, шаблонно звинувачуючи М.Грушевського у «націонал-демократизмі» (маючи на увазі «віднайдену» у історика «концепцію про безкласовість, про однорідність, про “безбуржуазність” української нації»⁶⁸), водночас наголосив на державницькій концепції М.Грушевського, підкреслюючи, що, приміром, Хмельниччину академік розглядає як боротьбу за незалежну українську державу. Але, відзначав Л.Окиншевич, М.Грушевський раз-у-раз приховує класовий зміст форм державності України («її [державу] ніде не схарактеризовано як *апарат класового пригнічення*»), і це відповідало «політичній акції української буржуазії». Так само, наголошує Л.Окиншевич, у М.Грушевського церква є «тільки чинник національного українського руху», між тим це також «*знаряддя класового пригнічення*» (курсив наш. – Авт.)⁶⁹.

В даному випадку цілком виразно проглядає стилістично-тематична вбогість отого марксо-ленінського методу, за допомогою штампів якого Л.Окиншевич намагався довести «реакційність» концепції М.Грушевського. Дотримуючись логіки держави диктатури пролетаріату, Л.Окиншевич актуалізує й політизує історичну концепцію М.Грушевського, вказуючи на висвітлення ним українського історичного процесу в аспекті боротьби за українську (тобто буржуазну) державу. Оскільки ж мова йде про буржуазну державу, то ця концепція стає концепцією української буржуазії. В свою чергу, українська буржуазія з точки зору пролетаріату є контрреволюційним класом, отже зазначена концепція – реакційна. Більше того, ця націонал-демократична концепція є вихідним пунктом для боротьби за буржуазну українську державу, і, «значить, за буржуазну реставрацію в УСРР». Таким чином, підсумовує Л.Окиншевич, необхідно вести рішучу боротьбу з націонал-демократичними, «що переростають у націонал-фашистські», концепціями. Кожний дослідник має покінчити з ними і у власній творчості⁷⁰.

Намагаючись довести це своє «переозброєння», Л.Окиншевич вдався до самокритики і визнав, що і він, і Комісія історії українського права при ВУАН, де він працював (до 1930 р. – Комісія історії західно-руського та українського права), знаходились під впливом оцієї націонал-демократичної концепції. Більше того, Л.Окиншевич прямо заявив, що і періодизацію історії українського права (він виділяв п'ять періодів – князівсько-земський, литовський, польський,

гетьманський та імператорський) запозичив від М.Грушевського. Але замість принципу наявності чи відсутності держави в основу періодизації «можна і слід брати тільки розвиток продукційних сил, засоби виробництва, притаманні їм засоби визиску» – відповідно до канонів теорії про суспільно-економічні формації наполягав Л.Окиншевич⁷¹.

Продовжуючи «наступ на історичному фронті», тепер вже «з приводу праць акад. М.П.Василенка з історії кріпаччини на Україні» виступив в першому числі «переозброєної» «України» секретар президії ВУАН, колишній науковий співробітник академічної Комісії для виучування історії західно-руського та українського права С.Іваницький (Іваницький-Василенко), опублікувавши першу частину своєї статті «Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії»⁷². Невдовзі в черговому номері часопису світ побачила й друга частина цієї праці⁷³.

На основі численних історичних екскурсів та спираючись на не менш численні цитати з праць В.Леніна та М.Покровського, С.Іваницький, розглядаючи статті М.Василенка 1894–1911 рр., доводив, що вчений як представник ліберальної буржуазії «неправдиво» висвітлював історію кріпаччини на Україні. Переказуючи основні факти з наукової та політичної біографії академіка (в тому числі й історію конституційно-демократичної партії, членом якої М.Василенко був, та неодноразово згадуючи про участь М.Василенка у діяльності Кабінету міністрів Української Держави та у процесі Київського обласного центру дій 1922–1923 рр.), С.Іваницький підкреслив, що «ціла система поглядів» М.Василенка не лише відбивала інтереси буржуазії, але й поставила його «на службу буржуазії в її... боротьбі за буржуазну реставрацію на Україні»⁷⁴. Більше того, доводячи, що й сам М.Василенко «не був ані виняток, ані випадковість у ліберально-буржуазному історіографічному викривленні суспільного процесу щодо кріпаччини», С.Іваницький закидає всій «кадетській історіографії» ідеалізацію реформи 1861 р. Зрештою, попри велеречивість на адресу «найбільшого генію пролетаріату епохи імперіалізму» т. Леніна та його «нещадної класової аналізи», стаття С.Іваницького в цілому позбавлена одіозних ярликів; автор, показово виконуючи обов'язкові для «правовірного» історика-марксиста словесні вправи, наче заховався за багатомовністю та багаточитатністю.

Більш конкретними були дві наступні статті часопису, об'єднані особою Д.Багалія. Аналізу історіографічної спадщини акад. Дмитра Багалія, який щойно упокоївся, були присвячені статті наукового співробітника Комісії соціально-економічної історії України О.Оглоблина «Пам'яті акад. Д.І.Багалія»⁷⁵ та М.Грищенка «Акад. Д.І.Багалій»⁷⁶, які концептуально практично однаково (застосовуючи лише різні епітети) охарактеризували життєвий шлях «визначного радянського вченого».

По-перше, обидва автори наголосили на довголітній діяльності вченого «на користь української буржуазії», хоча й відзначили безперечні здобутки історика, перелічивши його основні посади, згадавши його громадсько-політичну

діяльність та зазначивши головні напрямки його досліджень. По-друге, вони визнали, що він був серед тих вчених, «що сприйняли Жовтневу революцію і, не вагаючись, стали на шлях співробітництва»⁷⁷. І, нарешті, по-третє, в статтях наголошувалось, що Д.Багалій, попри те, що визнав «за хибну свою буржуазно-націоналістичну концепцію українського історичного процесу»⁷⁸, не зміг (йому «не пощастило») вповні оволодіти революційною діалектикою і тому допускався багатьох неприпустимих для марксиста помилок.

Насамкінець відзначимо появу в цих роботах компартійних оціночних кліше на кшталт «величезна небезпека навіть найменших ухилів од генеральної лінії партії, чіткої лінії марксо-ленінської науки», «ганебна акція покидьків української контрреволюції», «табір української фашистської історіографії» (О.Оглоблин), «соціал-фашист», «позиції шкідливого вульгарного економічного матеріалізму», «похабні, пройняті зоологічним націоналізмом наклепи», «недобитки української контрреволюції» (М.Грищенко) тощо, що також засвідчували певний злам в справі «методологічного переозброєння» українських істориків. Налякані арештами та «дискусіями», вчені оволодівали сталінськими методами навішування ярликів та славослів'я, запозичуючи епітети з партійних постанов та газетних передовиць.

В тому ж дусі «боротьби з буржуазною історіографією» були витримані й надруковані в «Україні» рецензії. Зокрема, Л.Окиншевич подав огляд деяких статей, вміщених у 3 томі «Праці клясы гісторыі» Білоруської АН у 1929 р. і констатував, що наукова цінність збірника (з огляду на його методологічні позиції) незначна, «а політичні національ-фашистські тенденції, що виявляються в замазуванні клясової боротьби в історичнім процесі Білоруси, є шкідливі й ворожі»⁷⁹.

Зважаючи на склад авторів (збірник містив статті голови «клясы гісторыі» [тобто історичного відділу] Білоруської Академії наук академіка Білоруської АН [з 1929 р.] В.Пічети та його учнів, а також акад. АН СРСР [з 1929 р.] М.Любавського), це була передбачувана оцінка, адже вістря критики Л.Окиншевича було скеровано проти вже засуджених вчених. Так, разом з іншими істориками вже названі В.Пічета та М.Любавський у серпні-вересні 1930 р. були арештовані у так званій «Академічній справі» (російською: «Академическое дело»), звинувачені одночасно в «великодержавному шовінізмі», «буржуазному націоналізмі» та у «прозахідній орієнтації» і на початку 1931 р. засуджені до 5 років заслання: М.Любавського вислали до Уфи, В.Пічету – до В'ятки⁸⁰. Не забув Л.Окиншевич і про колишнього президента Білоруської АН історика В.Ігнатовського (з 1928 р. – академіка Білоруської АН, а з 1929 р. – академіка ВУАН), який наприкінці 1930 – на початку 1931 р. був звинувачений у контрреволюційній діяльності, виключений з лав КП(б)Б та невдовзі покінчив життя самогубством⁸¹.

У своїй рецензії Л.Окиншевич фактично повторив давно вже висунуті⁸² проти цих вчених звинувачення у «білоруському націонал-демократизмі», що

виявлялось у застосуванні ними «загальної позиції економічного матеріалізму» та теорії про однорідність білоруської нації як нації незаможного селянства, що було виявом «класової позиції нацдемівської білоруської буржуазії»⁸³. Однотипність обвинувачень білоруських та українських істориків (пор.: «націонал-демократичні погляди» акад. М.Грушевського та «теорія безбуржуазності української нації» як вияв вже «класової сутності нацдемівської української буржуазії») очевидна.

Власне, якраз викриття «старих буржуазних позицій» акад. М.Грушевського, його учнів (зокрема, С.Шамрая та М.Карачківського) та його співробітників (В.Щербини, П.Кудрявцева) була присвячена інша вміщена в «Україні» рецензія. О.Баранович, незважаючи на довголітню працю в Академії наук в Історичних установах М.Грушевського, затаврував перший (1931 р.) випуск «Київських збірників історії й археології, побуту й мистецтва» як «колективний войовничий виступ лицарів буржуазної науки проти пролетарської культури й науки»⁸⁴. Отже, можна констатувати, що вибір видань для рецензування (= шельмування) був не випадковим: загальна концепція нової «України» вимагала саме цієї «боротьби на історичному фронті» і виступ проти вже звинувачених у націонал-демократизмі вчених виглядає цілком закономірним.

Іншою за формою та коротенькою у порівнянні з першими двома виглядає рецензія М.Ткаченка на роботу В.Дубровського «Перша фабрика на Україні – Слобідська Глушківська мануфактура (1719–1727 рр.)» (оприлюднена 1930 р. у Харкові). На відміну від попередніх, ця рецензія написана на книгу, яка з точки зору радянської історичної науки була присвячена «одній з найважливіших проблем» – історії фабрик та заводів. Також М.Ткаченко спромігся обійтись без специфічної войовничої термінології, зазначивши, однак, що робота має описовий характер, а досліднику необхідно «опрацювати цей матеріал за вимогами марксо-ленінської науки»⁸⁵.

Неодноразово згадувалось про злам на методологічному фронті і у коротеньких вміщених у розділі «Хроніка» звідомленнях про роботу комітетів і комісій ВУАН у 1931 р., хоча здебільшого вони справді мали інформативний характер. Так, В.Козловська, заховавшись під криптонімом «В.К.», подала відомості про роботу Всеукраїнського археологічного комітету та Археологічного музею ВУАН⁸⁶; а М.Ткаченко (криптонім «М.Т.») відзвітував про діяльність Археографічної комісії, очільником якої був⁸⁷. Вірогідно, В.Денисенко та О.Оглоблин (звіти без підпису) як керівничі подали дані про Культурно-історичну комісію та Комісію соціально-економічної історії України відповідно⁸⁸.

Наступне число «України» (№3 за 1932 р.) за редакцією П.Шурана, що було підписано до друку лише 15 лютого 1933 р. і складалось із статей та критики і бібліографії, мало те ж саме спрямування, що й перший подвоєний номер. А три з семи статей, вміщених у ньому, були присвячені життю та різним аспектам наукової діяльності щойно померлого «історика-марксиста» М.Покровського.

Відкривала журнал стаття голови Історичного циклу ВУАН С.Кокошка «М.М.Покровський як історик-марксист», червоною ниткою в якій проходила теза про те, що М.Покровський здійснив «цілий переворот в історичній науці – перехід її з антинаукового шляху... на дійсно наукові марксо-ленінські рейки»⁸⁹. У розвідці, сповненій неймовірної кількості прикметників найвищого ступеня порівняння, що характеризували М.Покровського як історика, організатора науки та пропагандиста («найкращий», «найталановитіший», «найвидатніший», «прегарний», а також були ще прості прикметники «активний», «невтомний», «всесвітньовідомий»), С.Кокошко, спираючись на численні цитати з праць небіжчика, доводив, що, по-перше, саме М.Покровський «дав кращі зразки застосування марксо-ленінської методології в історичній науці», та, по-друге, систематизувавши концепцію російської історії В.Леніна, «дав марксистську схему російської історії». Та найбільшою заслугою М.Покровського, підкреслював С.Кокошко, було поєднання ним теоретичної і практичної роботи (за афористичним висловом М.Покровського, історія – це обернена в минуле політика), що виявлялось у його «більшовицькій непримиренності до буржуазної науки». Використовуючи історію як «зброя класової боротьби», «засіб у руках робітничої кляси в боротьбі за соціалістичну революцію й диктатуру пролетаріату», М.Покровський намагався покінути з академізмом і об'єктивізмом в науці (адже це, по суті, «гнилий лібералізм» [вислів Й.Сталіна]), боровся проти представників «буржуазної та дрібнобуржуазної історичної науки». Таким чином, наголошував С.Кокошко, «історичний фронт в особі Покровського втратив всесвітньовідомого історика-марксиста», а марксистська наука – «старшого товариша, учителя і вождя в боротьбі з буржуазією та всякими впливами її на марксистську історичну науку»⁹⁰.

З точки зору опрацювання «марксистської схеми всесвітньої історії» розглядав праці М.Покровського в статті «М.М.Покровський на полі сходознавства» старший науковий співробітник Комісії Близького Сходу Г.Лозовик. Втім, дарма що він спинився коротко на висвітленні візантологічних поглядів М.Покровського, все ж основну увагу за тогочасними канонами приділив боротьбі вченого «проти візантологічних впливів у російській історіографії», «проти апологетів російського самодержавства» та наголосив на викритті ним «ідеології російського імперіалізму у східній політиці». Стосовно останнього пункту наголосимо, що, характеризуючи М.Покровського як «доброго знавця історичного розвитку східних республік нашого Союзу», Г.Лозовик нагадав про оцінку вченим процесу розширення кордонів Росії за рахунок держав Закавказзя та Середньої Азії. На противагу історикам, які змальовували приєднання нових територій як стратегічне зміцнення кордонів Російської імперії з метою самооборони, М.Покровський «з марксистською одвертістю кваліфікує ці військові заходи як найбезсоромніший колоніальний грабунок малих народів»⁹¹ і, таким чином, розвінчує міф про оборонний характер зовнішньої політики царату ХІХ–ХХ вв. Загалом можна відзначити,

що стаття Г.Лозовика містить цікаві історіографічні порівняльні характеристики і майже позбавлена одіозних визначень.

Закінчувався аналіз історичної спадщини М.Покровського коротенькою статтею наукового співробітника Кафедри передісторії України Історичного циклу ВУАН, колишнього співробітника Науково-дослідної кафедри історії України М.Грушевського Т.Гавриленка «Погляди акад. М.М.Покровського на історію докласового суспільства у східних слов'ян». Автору вдалося без жодних зайвих епітетів (за винятком, звичайно, обов'язкових означень вчених-немарксистів як «буржуазних») подати історіографічний огляд теорій від М.Щербатова до акад. М.Грушевського щодо характеру суспільного ладу і культурного рівня східних слов'ян у додержавний та докласовий період та визначити внесок М.Покровського у розв'язання цієї проблеми. На відміну від інших дописувачів, Т.Гавриленко для підтвердження своєї думки не звертався до цитат з праць М.Покровського (як, зрештою, і до цитат з В.Леніна чи К.Маркса), а подавав аналіз поглядів М.Покровського під кутом зору засвоєних вже ним самим постулатів історичного матеріалізму та, зокрема, формаційної теорії. Так, Т.Гавриленко відзначив, що головною заслугою М.Покровського стало те, що він «в основу вивчення східнослов'янського життя поклав... дослідження способу продукції, властивого первісній громаді, і з нього виводив суспільний устрій і явища надбудови», а це дало йому змогу вперше використати дані всіх дисциплін, що мають своїм об'єктом первісне суспільство⁹².

Наступний блок статей цього номеру «України» був витриманий в дусі боротьби із класовим ворогом в історичній науці. Так, В.Петров відмітився роботою «Чергові проблеми вивчення Г.Бабефа й бабувізму» (написана у квітні 1931 р.), де, з одного боку, демонструючи ґрунтовні знання, подавав докладний історіографічний огляд праць «радянських істориків» – дослідників діяльності Г.Бабефа та визначав проблеми, які ще чекають на вивчення, а з іншого – викривав «реакційний сенс» «антимарксистської характеристики» Г.Бабефа, поданої «буржуазним, контрреволюційним істориком, що тісно зв'язав своє ім'я з інтервенціоністсько-реставраторською діяльністю шкідницької «Промпартії»», «шкідником» Є.Тарле⁹³. Нагадаємо, що у січні 1930 р. Є.Тарле був арештований саме у так званій «справі «Промпартії»», але згодом ОДПУ відмовилось від свого плану і у серпні 1931 р. історик був звинувачений у вже згаданій «Академічній справі» (до речі, її інша назва – «справа Платонова–Тарле»), позбавлений звання академіка АН СРСР і висланий до Алма-Ати⁹⁴.

Також із викриттям «націоналістичних» поглядів засудженого у справі «СВУ» М.Слабченка виступив Л.Окиншевич. У статті із промовистою назвою «Шлях до фашизму: Історично-юридичні праці М.Є.Слабченка» (написана у квітні 1932 р.), що фактично продовжувала його надруковану у попередньому номері «України» розвідку про нацдемівську концепцію історії права України в працях акад. М.Грушевського, він подав коротенький нарис життя М.Слабченка та розглянув його наукові роботи з часу виходу першої монографії у 1909 р. Це

був не перший аналіз робіт історика, зроблений Л.Окиншевичем. Зокрема, в 1925 р. в «Україні» М.Грушевського Л.Окиншевич вмістив рецензію на роботу М.Слабченка «Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст.», де висловив цілий ряд слушних зауважень, хоча в цілому, за визнанням самого Л.Окиншевича, тоді він солідаризувався із М.Слабченком, а у 1927 р. гостро полемізував із одеським колегою з приводу його статті «До методології історії робітничого класу» в часопису «Червоний шлях».

Втім, у 1932 р. Л.Окиншевич, який оголосив про своє «теоретичне озброєння методом марксизму-ленінізму», відмовився від своїх попередніх оцінок доробку М.Слабченка, однак у великій примітці прохопився, що «*треба було пережити й усвідомити багато, щоби через 7 років змогли прийти до прямо протилежного висновку*»⁹⁵ (курсив наш. – Авт.). Отож тепер, раз-по-раз підмінюючи наукові тези та факти ярликами та відвертими звинуваченнями, Л.Окиншевич визнав схему історії України М.Слабченка «антимарксистською», «націонал-демократичною» і «фашистською». Неодноразово згадуючи про «СВУ», де М.Слабченко начебто посідав «найодвертіші фашистські позиції», Л.Окиншевич доводив, що до «фашистського табору» М.Слабченка послідовно привела його політична позиція щодо значення «державності взагалі і української зокрема». Якраз державницькі та «повсякчасні націоналістичні» позиції М.Слабченка із звинуваченнями у невизнанні ним в історичних працях класової боротьби всередині єдиної нації, пропаганді системи класового співробітництва (за означенням критика, «характерній для фашизму соціальній демагогії»), за логікою Л.Окиншевича, «обґрунтовували», що М.Слабченко – «як кожний фашист» – «націонал-фашист», а його останні твори та політична діяльність мають фашистське спрямування⁹⁶. Таким чином, можемо констатувати, що в цій статті запозичені з матеріалів сумнівного процесу «СВУ» політичні обвинувачення взяли гору над науковим аналізом.

Наступні статті, вміщені в «Україні», також належали колишнім співробітникам ліквідованої весною 1932 р. Комісії для виучування історії українського права, що до 1930 р. називалася Комісією для виучування історії західно-руського та українського права. Крім вже згаданої другої частини роботи С.Іваницького з приводу праць голови Комісії акад. М.Василенка, проф. С.Борисенка – на той час директор бібліотеки ВУАН – виступив із розвідкою «Російське великодержавництво в концепції “історії західноруського права” (Київська “школа” проф. М.Ф.Владимірського-Буданова). Історіографічний нарис».

Автор послідовно і детально проаналізував причини виникнення концепції «історії Західної Русі» та «історії західно-руського права» у другій чверті XIX ст., назвав її творців (М.Устрялов, М.Іванишев), її прихильників (М.Владимирський-Буданов, Ф.Леонтович) та представників першої (О.Малиновський, М.Максимейко, Г.Демченко, М.Ясинський) і другої (С.Іваницький-Василенко, А.Добров, М.Товстоліс, С.Борисенко) генерацій школи істориків західноруського права М.Владимирського-Буданова. Визначаючи характер концепції

«історії західно-руського права», С.Борисенко наголошував на тому, що в її основі лежать російське великодержавництво, ідея єдиної Росії та русифікаторство. Між тим, наполягав дослідник, в основу діяльності Комісії історії західно-руського та українського права ВУАН була покладена саме ця великодержавна концепція у вигляді схеми проф. М.Максимейка «про “самостійне” походження “західноруського права”», коли історія українського права після 1564 року розглядалась як власне українське право, що становило, проте, галузь історії “західноруського права”⁹⁷. І хоча в Комісії виникали дискусії щодо доцільності концепції західно-руського права, вони, увиразнював С.Борисенко, відбувались в аспекті нацдемівської концепції акад. М.Грушевського, що також не розв’язувало проблеми.

Не міг обійти увагою вчений і власні праці, засуджуючи репродукування в них «без змін, без критики» ідеології «“буданівської” школи з усіма властивими їй методологічними ознаками: формалізмом, описовістю і спрощеним догматизмом» та – водночас – викриваючи в своїх роботах нацдемівські тенденції та соціологізм⁹⁸. Насамкінець, засвідчуючи своє методологічне переозброєння, С.Борисенко підсумовував, що «цій ворожій революційному пролетаріатові концепції нема й зовсім не може бути місця в радянській історіографії»⁹⁹.

Даючи огляд цих статей, не можемо не відзначити їх «замовного» характеру, про що, пояснюючи свою тодішню позицію, значно пізніше згадував Л.Окиншевич. Він, зокрема, наголошував, що «комуністичні керівники Академії намагалися використати персонал академічних установ в ідеологічній боротьбі проти націоналістичних ідей. Протистояти цій акції було *небезпечно* і фактично *неможливо*. В процесі цієї акції і мені довелося написати статті про націоналістичні позиції в працях М.Грушевського і М.Слабченка. Пропозицію, вірніше *вимогу*, написати ці статті я одержав від Козубовського, на той час секретаря партійного осередку ВУАН. В цей час наука було в повному полоні комуністичної влади і противитися їй було неможливо. Іншим членам Комісії історії українського права також довелося взяти участь в цій, як тоді називали “кампанії самокритики”. С.Іваницький-Василенко і С.Борисенко також були викликані до Козубовського. Перший із них одержав завдання написати про “буржуазні” позиції акад. М.Василенка; другий про ретроградні позиції школи західно-руського права, включивши до неї акад. О.Малиновського і проф. М.Максимейка» (курсив наш. – Авт.)¹⁰⁰. Виконували ці завдання вчені з різною долею старанності та – переконані – із докорами сумлінням, втім, дійсно, за словами того ж таки Л.Окиншевича, ті статті були сторінкою «з історії “полоненої” советської науки, коли *відмова в їх написанні майже неминуче означала арешт, муки і заслання до таборів*, з якого повертався на волю 1 з 10 засланих» (курсив наш. – Авт.)¹⁰¹.

Цей номер часопису завершував розділ «Критика та бібліографія». Член бюро Історичного циклу, керівничий Кафедри української етнографії ВУАН В.Білий, наголошуючи, що «не можна легковажити боротьбу саме на етнографічній

ділянці», подав рецензію на вміщену у журналі «Anthropos» статтю представника культурно-історичної школи В.Копперса «Das Schicksal der Ethnologie unter dem Sowjet-Regime» («Доля етнології за советського режиму»). З позицій сьогодення цю рецензію можна визнати однією з перших спроб так званої боротьби із закордонними буржуазними фальсифікаторами: В.Копперса послідовно було звинувачено у плагіаті, фальшуванні, провокації та навіть в ... *етнографічній інтервенції*. Наводячи численні цитати із статті австрійського дослідника та відповідно їх інтерпретуючи, В.Білий вдався також до зворотних звинувачень В.Копперса у необ'єктивності, заангажованості та ненауковості¹⁰².

Далі М.Грищенко подав короткий огляд укладеного Й.Хандросом та Є.Ландою бібліографічного покажчика «Публікації істпартів, істмолів та істпрофів України», справедливо визначаючи, що в його основу покладено не досить зручний територіальний принцип (замість проблемного) та не вказано рецензійної літератури на зазначені у покажчику видання. Досить докладно, водночас із численними доріканнями на відсутність точної дефініції класу, недіалектичне еволюціоністичне уявлення про історичний процес та спрощення процесу розвитку фольклору, розглянув працю Ю.Соколова «Русский фольклор» науковий співробітник Кафедри української етнології ВУАН К.Копержинський. Намагаючись довести своє «переозброєння», він наголошував, що «дослідник марксист у своїй дослідницькій роботі повинен зайняти цілком виразні позиції у класовій боротьбі, оцінюючи матеріал з погляду нинішніх завдань, з погляду пролетаріату, повинен намагатися давати якнайточнішу діагнозу явищ, поборюючи все, що є відсталого в побуті, у фольклорі трудящих»¹⁰³. Завершував же цей номер «України» зроблений науковим співробітником Комісії Західної України О.Павликом бібліографічний огляд «Радянська історіографія Західної України» за 1930–1932 рр., де за хронологічно-проблемним принципом були проанотовані статті журналу «Західна Україна».

Це число «України» (№ 3 за 1932 р.), незважаючи на оголошену передплату на видання як на шокквартирник, стало останнім надрукованим номером, хоча редакцією були заплановані і наступні номери часопису. Оскільки для розуміння історіографічного процесу в УСРР та, зокрема, методологічного зламу початку 1930-х рр. вони становлять певний інтерес, наведемо їх зміст.

Так, у черговому **4-му** (присвяченому 15-річчю Жовтневої революції) **номері «України» за 1932 р.** планувалось оприлюднити статті

С.Кокоска «З'їзд організації боротьби за пролетарську революцію (VI з'їзд ВКП(б))»,

І.Слизького «З подій пролетарської революції на Україні»,

І.Кравченка «Контрреволюційна збройна спілка Центральної Ради з польським поміщицтвом і буржуазією проти пролетарської революції»,

Добжинського «Польська контрреволюція на Україні 1917–18 р.»;

рецензії *Ф.Ястребова* «Тому IX друга половина. Михайло Грушевський. Історія України-Русі. Т.IX др. пол.».

Л.Окиншевича «Крестьянское движение в феодально-крепостной России» та *Ф.Козубовського* «Клясова боротьба на археологічній ділянці історичного фронту»¹⁰⁴.

До орієнтовного змісту **числа 1 «України» за 1933 р.** були зараховані статті *О.Камишана* «Маркс та його доба», *С.Кокошка* «Боротьба за Жовтень на Україні», *О.Оглоблина* «Маркс в оцінці російського лібералізму і меншовизму», *І.Кравченка* «Маркс і Енгельс про революційний рух в Росії і на Україні» та «Акад. М.Покровський на археографічній і архівознавчій ділянці історичної науки (До річниці смерті)»¹⁰⁵.

Пізніше, коли стало зрозумілим, що у відведені терміни журнал опублікований не буде, було вирішено видати подвоєне число (**№1–2 за 1933 р.** Цього разу зміст часопису мали складати роботи

І.Кравченка «Маркс і Енгельс про революційний рух в Росії»,
О.Оглоблина «Маркс в оцінці українського і російського лібералізму й меншовизму»,
С.Кокошка «З'їзд організації боротьби за пролетарську революцію»,
І.Слизького «До історії пролетарської революції на Україні»,
М.Корнієнка «Покровський як історик народів СРСР»,
І.Кравченка «Покровський на архівному і археографічному історичному фронті» (До річниці смерті);
рецензії *Ф.Ястребова* «Тому IX друга половина (З приводу концепцій М.С.Грушевського)»,
І.Слизького «Про фашистську концепцію селянського руху 1905 р. на Україні (З приводу праці Глушка¹⁰⁶)» та
Л.Окиншевича «Крестьянское движение в феодально-крепостной России»¹⁰⁷.

Попри те, що попередні числа «України» надруковані не були, передбачлива редакція запланувала наступні номери часопису. Так, для **№ 3 «України» за 1933 р.** готувались статті

С.Кокошка «Боротьба за Жовтень на Україні»,
І.Кравченка «Контрреволюційна збройна спілка Центральної Ради з польським поміщицтвом і буржуазією проти пролетарської революції»,
Б.Погребинського «Німецька соціаль-демократія та інтервенція»,
Пількевича «Контрреволюційна рада УСДРП 1917–1918 р.»,
І.Слизького «Пролетарська революція на Правобережній Україні»,
невстановленого автора на тему «Проти ідеалізації дрібнобуржуазних націоналістичних партій»,
К.Кушнірчука «Фальсифікатори історичної науки».

В розділі «Критика і бібліографія» мали побачити світ рецензії *І.Слизького* «Про петлюрівсько-гетьманські настанови у виданні I-го тому В.Б.Антоновича» та

І.Кравченка «Нацдемівщина і український фашизм у археографічних виданнях ВУАН»¹⁰⁸.

Нарешті, до **4-го номеру** журналу за **1933 р.** планувалось подати роботи *Ю.Рахманінова* «II-й з'їзд партії», добірку з робіт *С.Кокошка, І.Кравченка, О.Оглоблина та Ф.Ястребова* «Класова боротьба на історичному фронті ВУАН», *М.Корнієнка* «Буржуазна і дрібнобуржуазна історіографія і становище історичного фронту в Білорусії», *О.Оглоблина* «Бльокування українських і білоруських буржуазних і дрібнобуржуазних істориків (З приводу праць Довнар-Запольського)», *К.Кушнірчука* «До проблеми формування класового суспільства на Україні» та рецензію *І.Слизького* «Буржуазно-націоналістичні з проявом фашизму фальсифікати історичних подій середини XVII ст. на Україні (Про книжку В.Юркевича «Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького»)»¹⁰⁹.

Останнім запланованим номером, зміст якого вдалося відновити – це подвоєне число **№4–5 «України» за 1933 р.**, де мали бути надруковані статті *Ф.Ястребова* «Пролетарська революція на Україні», *Б.Погребинського* «Німецький імперіалізм і Україна» (друга назва роботи – «Революційні події в Німеччині в 1923 р.»¹¹⁰), *О.Оглоблина* «Буржуазія і Жовтень на Україні», *А.Іргізова* «З історії червоного партизанського руху під час австро-німецької окупації», *І.Кравченка* «Боротьба робітництва і селянства з австро-німецькими окупантами і гетьманщиною на Правобережній Україні» (інша назва – «Боротьба робітництва і селянства з австро-німецькими окупантами, гетьманщиною й Директорією на Правобережній Україні»¹¹¹), *Ф.Козубовського* «Партизанський рух на Поліссі в боротьбі проти української і світової контрреволюції»¹¹².

Як бачимо, редакція нової «України» мала великі плани. Автори, як писав К.Копержинський у вже згаданій рецензії на роботи Ю.Соколова, намагались «працювати науково на засадах марксизму-ленінізму», що означало «твердо стати на позиції пролетаріату й оцінювати все з погляду справді наукової методології пролетаріату, з погляду його світогляду й класової практики на теперішньому етапі боротьби й соціалістичного будівництва пролетаріату; ... одночасно провадити класову боротьбу з усіма ворожими марксизмові теоріями»¹¹³. Нова «Україна», дотримуючись неписаного правила «критикуй тих, кого критикує партія, прославляй тих, кого прославляє партія», вповні продемонструвала насаджувану в історичній науці нову методологію, нову проблематику, нову термінологію та навіть новий стиль подання матеріалу з виключною опорою на цитати «класиків».

Однак під час чергової чистки ВУАН весною-влітку 1933 р. очільники Соціально-економічного відділу ВУАН та його Історичного циклу О.Камишан і

П.Шуран, які безпосередньо опікувались журналом, були оголошені «дворушниками-опортуністами», що «розвалювали роботу в Академії і потурали буржуазно-націоналістичним і шкідницьким елементам»¹⁴. Гірка іронія долі полягала в тому, що їх звинуватили в нацдемівстві, фашизмі та великодержавності¹⁵, тобто в тих самих гріхах, проти яких вони організовували боротьбу на сторінках «України». Сам Історичний цикл зазнав реорганізації, крім того, переважна більшість його співробітників були звільнені з Академії наук, а їх праці здебільшого були визнані «класово-ворожими». Перестала існувати і «Україна», що кількома своїми номерами в якості «журналу циклу наук історичних» віддзеркалила переламний етап *штучного і примусового* так званого *методологічного переозброєння* в українській історіографії. З позицій сьогодення ми можемо його кваліфікувати як *початок суцільної радянзації* історичної науки в Україні.

¹ Бібліографічний опис часопису див.: Науковий часопис українознавства «Україна» (1907–1932): Показчик змісту / Упор. Р.Майборода, В.Врублевський. – К., 1993. – 142 с.

² [Грушевський М.] Від Редакції // Україна. – 1924. – № 1–2. – С.5.

³ Там само. – С.6.

⁴ [Грушевський М.] «Україна» в 1930 році // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С.193.

⁵ Про це наочно свідчить, зокрема, такий факт. У березні 1932 р. на адресу редакції «України» надійшов лист від «гуртка робітників» м.Кривий Ріг, в якому висловлювалось бажання придбати комплект журналу «Україна» «задля вивчення української історії, для самоосвіти». Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – №15497. – Арк.3.

⁶ Див.: Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. – 1986. – №1/2. – С.5–20.

⁷ Детальніше див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.163–164.

⁸ У «Списку видань Академії наук, знищених в 1930-х роках», складеному Н.Полонською-Василенко, під номером 27 (хоча й із знаком питання) по Історично-філологічному відділу зазначено т.43 «України» під редакцією акад. М.Грушевського. (Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії: В 2 ч. – Ч.ІІ: 1931–1941. – Мюнхен, 1958. – С.197). Між тим т.43 журналу (вересень 1930 р.) був надрукований, а т.44 (жовтень 1930 р.) і наступні – знищені.

⁹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – №18570 – Арк.1.

¹⁰ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т.9. – Париж, Нью-Йорк, 1980. – Ст.3307.

¹¹ В цьому контексті не можемо не згадати про виконану Ф.Стеблієм вартісну реконструкцію змісту ненадрукованого збірника Історичної секції ВУАН «Західна Україна». Див.: Стеблій Ф. Збірник *Західна Україна* – нездійснений проєкт М.Грушевського й І.Крип'якевича // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С.765–778.

¹² У ґрунтовній студії С.Білоконя «Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941)» (До джерел: Збірник наукових праць на

пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: В 2 т. Т.ІІ. – К., Львів, 2004. – С.554–602), де автор подав докладний опис багатьох знищених видань Історично-філологічного відділу ВУАН, про репресовану «Україну» згадується, але зміст останніх (надрукованих, але знищених, та ненадрукованих, але підготовлених) номерів не наведений.

- ¹³ Це, безперечно, цікавий і промовистий факт із біографії відомого згодом історика, який навчався в аспірантурі кафедри українознавства Дніпропетровського ІНО під керівництвом акад. Д.Яворницького до вересня 1930 р. (тобто до моменту ліквідації кафедри). На жаль, рукопис цієї роботи в архіві журналу «Україна» поки що не знайдений. Немає його і серед неопублікованих праць вченого в його особистому фонді в Інституті архівознавства НАН України (див.: *Удод О.А.* Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998). Втім, як можна здогадуватись, матеріали цієї статті невдовзі були використані К.Гуслистим при підготовці книги «З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60–70-х рр. XVIII ст.» (Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933). Багато років потому історик подав інформацію про «Пікінерів повстання 1769–70» в «Радянській енциклопедії історії України» (Т.3. – К., 1971. – С.391).
- ¹⁴ Вірогідно, мова йде про роботу: *Соболевский А.И.* Славяно-скифские этюды // Известия по русскому языку и словесности АН СССР. – 1928. – №1. – Кн.2; 1929. – № 2. – Кн.1.
- ¹⁵ *Ляскоронський В.* Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI ст. // Ювілейний збірник на пошану ак. Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т.1. – К., 1928.
- ¹⁶ *Андріяшев О.* Літописне Болохово і болоховські князії // Науковий збірник за рік 1929 (Записки УНТ у Києві. – Т.32). – К., 1929.
- ¹⁷ *Василенкова-Полонська Н.* Південна Україна р.1787 (3 студій з історії колонізації) // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.24. Праці Історичної секції / Під ред. М.Грушевського та О.Грушевського. – К., 1929.
- ¹⁸ ІР НБУВ. – Ф.Х. – №18557. – Арк.222, 228–228-зв.
- ¹⁹ Там само. – Арк.237.
- ²⁰ *Истрин В.М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т.1 (Текст). – Пг., 1920; Т.ІІ (Греч. тексты. Исследование). – Пг., 1922; Т.ІІІ (Словари греч.-слав. и слав.-греч. соответствий). – Ленинград, 1930.
- ²¹ *Соболевский А.И.* К слову о полку Игореве // Известия по русскому языку и словесности. – Т.2. – Кн.1. – Ленинград, 1929.
- ²² *Гординський Я.* Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові. – Жовква, 1927 (Бібліотека «Записок чину св. Василя Великого». – Вип.1).
- ²³ *Вовчок Марко.* Твори: В 4 т. / За ред. і критично-бібліограф. розвід. Ол. Дорошкевича. – Х., 1928.
- ²⁴ *Сімович В.* Українські йменники чоловічого роду на –о в історичному розвитку й освітленні // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова у Празі. Науковий збірник. Т.1. – Прага, 1929.
- ²⁵ Вірогідно, мова йде про: International Bibliography of Historical Sciences / Ed. by the International Committee of Historical Sciences. – Vol. 1 (1926). – Oxford, New-York, 1930.
- ²⁶ Квітка-Основьяненко: Збірник Інституту Тараса Шевченка. – Х., 1929.

- ²⁷ ІР НБУВ. – Ф.Х. – №18557. – Арк.235–236. Реконструйовано автором за двома списками – 1930 та 1932 р.
- ²⁸ Там само. – Арк.241.
- ²⁹ Там само. – №18570. – Арк.1–1-зв.
- ³⁰ Там само. – №15338. – Арк.4.
- ³¹ Там само. – №15336. – Арк.1.
- ³² Там само. – №18593. – Арк.23. Примітно, що в зазначеному рукописному оригіналі протоколу засідання колегії журналу за підписами С.Шамрая та С.Глушка до рішення «Видавати встановлене отримання зі збільшенням десяти карб. на місяць» була зроблена приписка характерним почерком М.Грушевського: «До спеціального розпорядження акад. М.С.Грушевського». Це дає підстави припустити, що академік, навіть перебуваючи у Москві, «тримав руку на пульсі» Кафедри та часопису.
- ³³ ІР НБУВ. – Ф.Х. – №18592. – Арк.22.
- ³⁴ Цит. за: *Верба І.* До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті роки) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С.253.
- ³⁵ Історія Національної академії наук України. 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.362.
- ³⁶ Там само. – С.180. Зауважимо, що упорядники видання припустились помилки. Постанова ЦК КП(б)У була ухвалена 24 лютого, а не 24 листопада 1931 р.
- ³⁷ *Хвиля А.* Буржуазно-націоналістична трибуна (Про журнал «Україна») // *Більшовик України.* – 1931. – №6. – С.58.
- ³⁸ Там само. – С.46.
- ³⁹ Там само. – С.49.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Тут йдеться про так звані «дискусії» з приводу концепції історії України акад. М.Яворського (травень 1929 р.) та з приводу робіт засуджених у справі Спілки визволення України С.Єфремова, М.Слабченка та Й.Гермайзе.
- ⁴² ІР НБУВ. – Ф.Х. – №2786. – Арк.25.
- ⁴³ *Десняк В.* Журнал «Україна» в 1927 р. // *Критика: Журнал марксистської критики та бібліографії.* – 1928. – №1 (лютий). – С.148–161.
- ⁴⁴ ІР НБУВ. – Ф.Х. – №2786. – Арк.25.
- ⁴⁵ На початку 1932 р. редакція «України» почала повертати авторам їх рукописи, що не були надруковані. Див.: ІР НБУВ. – Ф.Х. – №15496. – Арк.2.
- ⁴⁶ ІР НБУВ. – Ф.Х. – №2786. – Арк.24.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.24–25.
- ⁴⁸ Там само. – Арк.25.
- ⁴⁹ *Панькова С.* «... назвали Сергієм на честь Дідуся» (Сергій Вікторович Шамрай) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С.228–229.
- ⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф.Х. – №2786. – Арк.25.
- ⁵¹ Там само. – №1864. – Арк.71-зв.
- ⁵² Від редакції // *Україна.* – 1932. – №1–2. – С.3.
- ⁵³ Див.: *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв. – М., 2001. Розділ «Цензор цензоров» // <http://evartist.narod.ru/text9/38.htm>

- ⁵⁴ Див.: *Камишан О.* Передмова // *Жорес Ж.* Соціалістична історія. 1789–1900. – Т.IV. Конвент. Ч.II / Перекл. з фр. – Х., 1932. – С.V–XVIII. Цікаво, що на примірнику, який зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського (шифр ВИ 36443 / IV, 2), є штамп «Фонд обмеженого користування».
- ⁵⁵ *Камишан О.* Жорес як історик якобінської диктатури // Україна. – 1932. – №1–2. – С.23.
- ⁵⁶ *Беркут Л.* Буржуазні концепції і марксо-ленінове розуміння так званих середніх віків (Маркс – Енгельс – Ленін про февдальну суспільно-економічну формацію) // Україна. – 1932. – №1–2. – С.25.
- ⁵⁷ Детальніше див.: *Сахаров А.Н.* Дискусии в советской историографии: убитая душа науки // *Сахаров А.Н.* Россия: Народ. Правители. Цивилизация. – М., 2004. – С.621–623.
- ⁵⁸ *Беркут Л.* Буржуазні концепції і марксо-ленінове розуміння так званих середніх віків. – С.26.
- ⁵⁹ Там само. – С.33.
- ⁶⁰ *Беркут Л.* Етюди з джерелознавства середньої історії: Період утворення й консолідації національних держав на романо-германському Заході / Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН. – №69. – К., 1928 – С.VI.
- ⁶¹ *Петров В.* Проти ревізії вчення Карла Маркса про родове суспільство // Україна. – 1932. – №1–2. – С.61, 71.
- ⁶² Там само. – С.71.
- ⁶³ Історія Національної академії наук України. 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.104; Історія Національної академії наук України. 1934–1937: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.359.
- ⁶⁴ *Формозов А.А.* Русские археологи и политические репрессии 1920–1940-х гг. // <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/archeology/1998/3/191-206.pdf>
- ⁶⁵ *Кияниця П.* Національно-буржуазна легенда про декабристів // Україна. – 1932. – №1–2. – С.73–76.
- ⁶⁶ Там само. – С.79–92.
- ⁶⁷ Там само. – С.92.
- ⁶⁸ *Окиниевич Л.* Національ-демократична концепція історії права України в працях акад. М.Грушевського // Там само. – С.106.
- ⁶⁹ Там само. – С.98–101.
- ⁷⁰ Там само. – С.108–109.
- ⁷¹ Там само. – С.108.
- ⁷² *Іваницький С.* Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії: З приводу праць акад. М.П.Василенка з історії кріпаччини на Україні // Там само. – С.111–166.
- ⁷³ *Іваницький С.* Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії: З приводу праць акад. М.П.Василенка з історії кріпаччини на Україні // Україна. – 1932. – №3. – С.61–104.
- ⁷⁴ *Іваницький С.* Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії // Україна. – 1932. – №1–2. – С.117.
- ⁷⁵ *Оглоблін О.* Пам'яті акад. Д.І.Багалія (1857–1932) // Там само. – С.167–170.
- ⁷⁶ *Грищенко М.* Акад. Д.І.Багалій // Там само. – С.171–175.
- ⁷⁷ Там само. – С.171.
- ⁷⁸ *Оглоблін О.* Пам'яті акад. Д.І.Багалія (1857–1932). – С.169.

- ⁷⁹ *Окиниевич Л.* Рец. на кн.: Беларуская Акадэмія Навук. Працы клясы гісторыі. Т.Ш. Меніск, 1929 // Там само. – С.182.
- ⁸⁰ Детальніше див.: *Иоффе Э.Г.* Владимир Иванович Пичета // Портреты историков: Время и судьбы: В 2 т. Том 1. Отечественная история. – М., Иерусалим, 2000. – С.178–181; *Сидоров А.В., Старостин Е.В.* Любавский Матвей Кузьмич // Историки России. Биографии. – М., 2001. – 369–377; *Досталь М.Ю.* Пичета Владимир Иванович // Там само. – С.571–580 та ін.
- ⁸¹ Див.: Інститут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі: Да 70-годдзя ўтварэння. – Мінск, 1999. – С.8–11.
- ⁸² Одначасно із статтею А.Хвилі «Буржуазно-націоналістична трибуна (Про журнал «Україна»)» у журналі «Більшовик України» була опублікована й погромницька стаття Є.Гірчака «Білоруський націонал-опортунізм» та постанови президії та партколегії ЦКК КП(б)Б в справах В.Ігнатовського та З.Жилуновича. Див.: Більшовик України. – 1931. – №6. – С.59–69. Згадана стаття Є.Гірчака стала розділом його більшої, не менш розгромної праці. Див.: *Гірчак Є.* Білоруський націонал-демократизм. – Х., 1931. – 100 с. [Не можемо не відзначити, що *гірчаком* в Україні називають багаторічний бур'ян – в даному випадку маємо дивний і правдивий збіг змісту і форми (прізвища)].
- ⁸³ *Окиниевич Л.* Рец. на кн.: Беларуская Акадэмія Навук // Україна. – 1932. – №1–2. – С.178.
- ⁸⁴ *Баранович О.* Рец. на кн.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник перший. – К., 1931 // Там само. – С.189.
- ⁸⁵ *Ткаченко М.* Рец. на кн.: Дубровський В. Перша фабрика на Україні – Слобідська Глушківська мануфактура (1719–1727 рр.) // Там само. – С.191.
- ⁸⁶ *В.К. [Валерія Козловська].* Нові напрямки в археологічній роботі Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН у 1931 р. // Там само. – С.193; *В.К.* Археологічний музей ВУАН // Там само. – С.194.
- ⁸⁷ *М.Т.[Микола Ткаченко].* Дещо з роботи Археографічної комісії в 1931 р. // Там само. – С.194–195.
- ⁸⁸ З роботи Культурно-історичної комісії в 1931 р. // Там само. – С.195; Комісія соціально-економічної історії України // Там само. – С.196.
- ⁸⁹ *Кокошко С. М.М.* Покровський як історик-марксист // Україна. – 1932. – № 3. – С.1.
- ⁹⁰ Там само. – С.12.
- ⁹¹ *Лозовик Г. М.М.* Покровський на полі сходознавства // Там само. – С.19.
- ⁹² *Гавриленко Т.* Погляди акад. М.М.Покровського на історію доклясового суспільства у східних слов'ян // Там само. – С.24.
- ⁹³ *Петров В.* Чергові проблеми вивчення Г.Бабефа й бабувізму // Там само. – С.25.
- ⁹⁴ Див.: *Чапкевич Е.И.* Евгений Викторович Тарле // Портреты историков: Время и судьбы: В 2 т. Т.2. Всеобщая история. – М., Иерусалим, 2000. – С.327.
- ⁹⁵ *Окиниевич Л.* Шлях до фашизму: Історично-юридичні праці М.Є.Слабченка // Україна. – 1932. – № 3. – С.48.
- ⁹⁶ Там само. – С.54, 57–60.
- ⁹⁷ *Борисенок С.* Російське великодержавництво в концепції «історії західноруського права» (Київська «школа» проф. М.Ф.Владимірського-Буданова). Історіографічний нарис // Там само. – С.141.

- ⁹⁸ Там само. – С.142–143.
- ⁹⁹ Там само. – С.144.
- ¹⁰⁰ *Окінишевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С.48.
- ¹⁰¹ Там само. – С.58.
- ¹⁰² Див.: *Білий В.* Радянська етнографія в інтерпретації католицької школи (З приводу статті W.Koppers-a «Das Schicksal der Ethnologie unter dem Sowjet-Regime», «Anthropos», 1932, Н.3–4) // Україна. – 1932. – № 3. – С.145–152.
- ¹⁰³ *Копержинський К.* Рец. на кн.: Соколов Ю.М. Русский фольклор. Вып. III. Пословицы и загадки. Гадания и заговоры. Обрядовая поэзия. Лирическая песня. М., 1931. – 112 с.; Вып. IV. Частушки. Мещанские и блатные песни. Фабрично-заводской фольклор. М., 1932. – 112 с. // Там само. – С.159.
- ¹⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф.Х. – №10162. – Арк.7.
- ¹⁰⁵ Реконструйовані на основі: ІР НБУВ. – Ф.Х. – №10166. – Арк.11, №10175. – Арк.33.
- ¹⁰⁶ Вірогідно, мова йде про роботу С.Глушка «З селянських рухів. На Чернігівщині 1905 р.», що, до речі, була опублікована в «Україні» (1925. – Кн.4. – С.9–63). Див.: *Юркова О.В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С.366–367.
- ¹⁰⁷ ІР НБУВ. – Ф.Х. – №10161. – Арк.6.
- ¹⁰⁸ Там само. – №10158. – Арк.2.
- ¹⁰⁹ Там само. – №10159. – Арк. 3.
- ¹¹⁰ Там само. – № 10175 – Арк.34.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само. – №10160. – Арк.4. Зрештою, дарма що заплановані статті тоді надруковані не були, багато з них «не пропало» – в єдиному, що вийшов, числі «Записок Історично-археографічного інституту» за 1934 р. світ побачили «доопрацьовані» студії І.Кравченка «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції)», Ф.Ястребова «Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні (З приводу 2 половини IX т. «Історії України-Руси» акад. М.Грушевського)», І.Слизького «Про націонал-фашистські настанови у виданні I тому творів В.Антоновича (книжку видано Соцеконномвідділом ВУАН 1932 р. за редакцією М.Ткаченка і К.Мельник-Антонович)» та О.Оглоблина «Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії)».
- ¹¹³ *Копержинський К.* Рец. на кн.: Соколов Ю.М. Русский фольклор // Україна. – 1932. – № 3. – С.161.
- ¹¹⁴ Історія Національної академії наук України. 1929–1933: Документи і матеріали. – С.295.
- ¹¹⁵ Там само. – С.301, 309–310, 320–322.